

В. Сельська,

аспірант кафедри теорії держави та права
 Національного університету «Одеська юридична академія»

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

Вивчення питань, пов'язаних із категорією юридичної відповідальності, має важливе значення для сучасної юридичної теорії й практики.

Дослідженням поняття юридичної відповідальності, її ознак, призначення, принципів та інших питань займалися такі провідні зарубіжні й вітчизняні вчені, як О.Ф. Скакун, К.Г. Волинка, М.С. Братусь, Г.А. Прокопович, Д.А. Липинський, А.С. Шабуров, В.В. Лазарев, С.В. Бобровник, П.М. Рабинович, С.С. Алексеев та інші.

Метою статті є виявлення змісту юридичної відповідальності як правової категорії та її загальнотеоретичний аналіз.

Відповідальність як поняття за своєю сутністю є багатоаспектним. Це категорія і філософії, і соціології, і юриспруденції, і багатьох інших наук. Хоча поняття юридичної відповідальності сягає своїм корінням ще римського права, на сьогодні в юридичній науці немає єдиного його визначення, яке закріплювалося б на нормативному рівні. Проте й у теорії щодо цього існує багато думок.

У юриспруденції сформувалися три основні підходи до розуміння поняття юридичної відповідальності: ретроспективний, проспективний та двоаспектний (подвійний підхід). Ретроспективний підхід передбачає відповідальність за діяння, яке вчинила особа в минулому. Натомість у другому випадку мається на увазі активний аспект відповідальності, за якого особа знає й усвідомлює своє місце, яке вона посідає в суспільстві, виконує активну роль у державному житті.

На думку О.Ф. Скакуна, юридична відповідальність – це передбачені зако-

ном вид і міра державно-владного (примусового) зазнання особою втрат благ особистого, організаційного та майнового характеру за вчинене правопорушення [10, с. 461].

О.В. Мелехін розуміє юридичну відповідальність як обов'язок правопорушника нести покарання, зазнавати санкцій, що передбачаються правовими нормами та застосовуються компетентними органами за вчинення ним протиправного діяння [6, с. 407].

Н.М. Оніщенко розглядає юридичну відповідальність із позитивного аспекту, який являє собою відповідну реакцію держави й суспільства на здійснене соціально корисне правомірне діяння особи у вигляді застосування різних заходів правового заохочення (особистого, майнового й організаційного характеру) [8, с. 9].

Маємо на меті представити юридичну відповідальність саме як категорію юриспруденції.

Термін «категорія» має грецьке походження (гр. *katēgōgnā* – висловлення, звинувачення, ознака) та має такі значення: 1) філос. Основне логічне поняття, що відбиває найзагальніші закономірні зв'язки й відношення, які існують у реальній дійсності; 2) наук. Родове поняття, що означає розряд предметів, явищ тощо або їхню важливу спільну ознаку; 3) група, розряд однорідних предметів, осіб чи явищ, що відрізняються від інших певними ознаками [3, с. 420].

Категоріями є основоположні, найбільш узагальнюючі поняття в певній галузі юриспруденції. Категорія та поняття співвідносяться як загальне й родове, оскільки категорія – це поняття,

об'єднані спільною ознакою. Поняття – це оформлена думка про предмет або явище, яка відображає найбільш суттєві його ознаки. У методології юридичної науки важливе місце посідає саме категоріальний апарат.

А.М. Васильєв висував думку про необхідність розмежування правових категорій і категорій права. Учений стверджував: «Категорії права – компоненти правової нормативної структури, інструмент правового регулювання. Правові категорії – наукові поняття, які виступають як інструмент наукового мислення та слугують для відображення об'єктивної сутності правових явищ. <...> Правова категорія – це розвинена форма абстрактного мислення людини, яка віддзеркалює й узагальнює суттєві властивості та зв'язки явищ і процесів об'єктивно існуючої державно-правової організації суспільства у вигляді державних образів, а також використовується юридичною наукою як свій метод» [2].

Нам імпонує таке визначення, тому будемо розглядати юридичну відповідальність, опираючись саме на нього й ознаки правової категорії.

Правові категорії мають особливості. Розглянемо особливості такої категорії, як юридична відповідальність.

По-перше, правові категорії мають особливий об'єкт відображення, який описує властивості та зв'язки явищ і процесів державно-правової організації суспільства. Об'єкт відображення має бути найбільш значимим, масштабним у межах конкретного соціального середовища. Об'єктом юридичної відповідальності є те, на що вона спрямовується, засоби здійснення, фактичні й формальні підстави, загальносоціальні та юридичні наслідки, правовідносини, норми юридичної відповідальності [12, с. 7].

По-друге, правові категорії виконують певні методологічні функції.

По-третє, існує можливість мати правову форму. Правові категорії дозволяють оцінити певні суспільні процеси з позиції правової форми, у якій

вони протікають і проявляються. Мова йде про публічне визнання правової категорії, описання її ознак.

Юридична відповідальність є не лише складною, а й багатофункціональною правовою категорією. Варто відрізнити функції категорії юридичної відповідальності та функції самої юридичної відповідальності. Під функціями розуміються основні напрями впливу на суспільні відносини. Базуючись на працях низки відомих учених та результатах їх теоретичного аналізу, можна виділити такі функції юридичної відповідальності:

1) регулятивну – за допомогою юридичної відповідальності встановлюються правові зв'язки, моделі поведінки для певних суб'єктів;

2) виховну – «виховати» означає привити, впливаючи на волю й свідомість особи, повагу до загальнообов'язкових правил, які встановлюються державою, показати, що порушення цих правил є негативним явищем, яке відображається на суспільному житті, успішній діяльності тієї чи іншої організації та, зрештою, на благах самої винної особи [7, с. 160];

3) правовідновлюючу, яка полягає в налагодженні порушених взаємодій, поновленні статусів суб'єктів правосин, які були протиправно скасовані, звужені чи розширені, а також у прийнятті несправедливих і неправосудних рішень [9, с. 26];

4) компенсаційну (правопоновлюючу), що проявляється тоді, коли суб'єктивне право неможливо поновити, і тоді це намагаються компенсувати іншими цінностями (матеріальними, організаційними та іншими). Ця функція полягає в компенсації спричиненої правопорушенням шкоди та відновленні порушених суб'єктивних прав [11, с. 54];

5) сигналізаційну, завдяки якій отримується попередження про можливі загрози правовому порядку в суспільстві; дається можливість посилити роль певного елемента для підвищення рівня регулятивності;

6) каральну (репресивну), на яку в літературі звернено найбільшу увагу. Винна в скоєнні правопорушення особа зазнає негативної реакції з боку держави й суспільства. Через каральну функцію юридична відповідальність чинить вплив як акт відплати держави щодо правопорушника, а також виступає засобом, що запобігає новим правопорушенням [1, с. 50–54];

7) превентивну (попереджувальну), яку в українській правничій літературі пов'язують із каральною. Вона має на меті забезпечувати дотримання законів, повагу до прав і законних інтересів інших осіб. Водночас у роботах українських учених спостерігається тенденція зближення превентивної й виховної функцій, їх навіть іноді називають одним терміном – превентивно-виховною функцією юридичної відповідальності. Виховна функція розглядається як така, що спрямовується на сприйняття всіма громадянами цінності права, виховання поважливого ставлення до нього з боку суспільства, зростання правової активності з метою запобігання правопорушенням (загальна превенція), а також на виховну корекцію заходами юридичної відповідальності поведінки особи, яка вже вчинила правопорушення, з метою запобігання вчиненню нею нових протиправних діянь (приватна превенція) [5, с. 386].

Багато науковців виступають за існування в межах юридичної науки таких самостійних правових категорій, як «юридична відповідальність» та «функції юридичної відповідальності», однак, на жаль, немає єдності щодо їх визначення. Деякі автори взагалі виступають проти виділення такої правової категорії, як «функції юридичної відповідальності». Наприклад, В.М. Горшеньов пише: «Відповідальність – це якість індивіда, відповідно, не можна визнати правомірною постановку питання про так звані «функції відповідальності». Функції мають лише заходи державного примусу» [4, с. 96].

Властивостями юридичної відповідальності є такі явища:

– структурованість (склад правопорушення: суб'єкт, суб'єктивна сторона, об'єкт, об'єктивна сторона);

– системність елементів (означає єдність усіх елементів);

– регулятивність, що означає безпосередній регулятивний вплив юридичної відповідальності, вираження регулятивної сторони об'єктивного права;

– функціональна властивість (юридична відповідальність використовується під час регулювання певних суспільних відносин);

– інструментальне призначення (категорія виконує певні функції, основним завданням яких є впорядкування певної сфери правовідносин за допомогою засобів, які дозволили б зробити державний вплив на правовідносини ефективним);

– нормативність (юридична відповідальність має нормативно-правову форму);

– синтетичність (усі елементи юридичної відповідальності містяться в численних нормах права);

– імперативність (як наслідок нормативності);

– конкретність застосування;

– обумовленість метою та предметом застосування.

Саме ці властивості становлять сутність юридичної відповідальності, виокремлюють її з-поміж інших категорій та створюють передумови існування юридичної відповідальності як самостійної правової категорії.

Таким чином, юридичну відповідальність варто розглядати як особливу правову категорію, що входить до понятійного апарату сучасної юриспруденції. Юридичній відповідальності як категорії відповідають певні особливості, зокрема, вона має особливий об'єкт відображення, виконує визначені методологічні функції, має певну правову форму, є структурованою, характеризується конкретністю застосування, синтетичністю, імперативністю тощо.

Юридична відповідальність як специфічна правова категорія пов'язується з функціональною спрямованістю юри-

дичної відповідальності. У цьому плані юридична відповідальність виконує загальні функції, до яких можна віднести регулятивну й превентивну, та додаткові, до яких належать карна (штрафна), відновлювальна та інші.

Класифікація юридичної відповідальності також позначається на особливостях юридичної відповідальності як правової категорії. Класифікація відбувається за різними критеріями: залежно від суб'єктів покладання юридичної відповідальності, від змісту санкцій, за формою здійснення, за галузевою ознакою тощо. За суб'єктами юридична відповідальність поділяється на відповідальність фізичних та юридичних осіб і держави, індивідуальну й колективну. Також можна виокремити такий вид юридичної відповідальності, як субсидіарна (додаткова) юридична відповідальність.

Ключові слова: юридична відповідальність, категорія юридичної відповідальності, функції юридичної відповідальності, властивості юридичної відповідальності.

Статтю присвячено розгляду особливостей юридичної відповідальності як правової категорії. Представлено позицію автора щодо властивостей і функцій юридичної відповідальності.

Статья посвящена рассмотрению особенностей юридической ответственности как правовой категории. Представлена позиция автора относительно свойств и функций юридической ответственности.

The article considers the peculiarities of legal responsibility as a legal category. Author presents her position concerning the properties and functions of legal responsibility.

Література

1. Білозьоров Є.В. Юридична відповідальність як передумови правомірної

поведінки особи: теоретичні аспекти / Є.В. Білозьоров // *Право України*. – 2006. – № 1. – С. 50–54.

2. Васильев А.М. *Правовые категории. Методологические разработки системы категорий права* : [монография] / А.М. Васильев. – М. : Юридическая литература, 1976. – 264 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпін'я : ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.

4. Горшенев В.М. *Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе* / В.М. Горшенев. – М. : Юридическая литература, 1972. – 256 с.

5. *Загальна теорія держави і права* / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 387 с.

6. Мелехин А.В. *Теория государства и права* : [учебник] / А.В. Мелехин. – М. : Маркет ДС, 2007. – 640 с.

7. Продаєвич В.О. *Функції адміністративної відповідальності* / В.О. Продаєвич // *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць / за ред. С.В. Ківалова. – О. : Юридична література, 2007. – Вип. 34. – С. 155–161.

8. *Про українське право: часопис кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету імені Тараса Шевченка* / за ред. І.А. Безклубого. – К. : Грамота, 2010. – Число V. – 367 с.

9. Свиридюк Н.П. *Юридична відповідальність у механізмі правового регулювання* / Н.П. Свиридюк // *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право: наукові праці Національного авіаційного університету* / за ред. Р.А. Калюжного. – К. : НАУ, 2011. – № 4. – С. 24–27.

10. Скакун О.Ф. *Теорія держави і права* : [підручник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.

11. *Теорія держави і права. Академічний курс* : [підручник] / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.

12. Трофимова М.П. *Функции юридической ответственности* : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / М.П. Трофимова. – Саратов, 2000. – 26 с.

